

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

УДК 81'36:811.161.2:81'276.6

Михайло Гінзбург

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЩОДО ПОДАВАННЯ ПРОЦЕСОВИХ ПОНЯТЬ У ФАХОВИХ ТЕКСТАХ

Стаття узагальнює попередні розвідки автора та на єдиних (спільних) засадах подає особливості дієслів і віддієслівних утворів, які відрізняють українську мову від сусідніх слов'янських мов, насамперед від російської. Основну увагу приділено успадковуванню цими утворами граматичних категорій твірних дієслів і показано, що вони повністю втрачають усі дієслівні категорії, окрім морфологічної категорії виду й семантико-синтаксичної категорії валентності. Останню категорію ці утвори успадковують частково, зберігаючи не всі валентні позиції своїх твірних дієслів.

Ключові слова: вид, валентність, дієвідмінювані форми дієслова, дієслівні форми на **-но**, **-то**, дієприслівник, інфінітив, віддієслівні іменники на **-ння**, **-ття**, процесове значення, дієприкметник.

Вступ. Кожній мові притаманні особливі риси, які вирізняють її навіть серед споріднених мов. Ці особливості природно потерпають від стихійного (підсвідомого) впливу інших мов як сусідніх, з носіями яких відбуваються постійні мовні контакти, так і далеких, якими надходить переважний потік науково-технічної інформації. Проте найбільшої шкоди мовним особливостям завдає сплановане (свідоме) владне втручання у внутрішню структуру мови. Саме такого втручання українська мова зазнавала з 1933 і до початку 90-х рр. ХХ ст., коли забороняли не лише певні слова, а й граматичні форми, синтаксичні конструкції та словотвірні моделі, а замість них запроваджували інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови¹. Це втручання задокументовано в сумнозвісній збірці (Хвиля, 1933) у формі резолюцій, головною з яких з погляду досліджуваного питання є «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній».

¹ Як зазначав Юрій Шевельов, «урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, – у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати української мови прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих "клясичних" метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфографічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською й російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові» (Шевельов, 1998, с. 173).

що містить перелік 12 питомих українських граматичних форм і синтаксичних конструкцій, затаврованих як «націоналістичні», і настанови, чим замінити їх. На виконання цих резолюцій відділ української літературної мови розглянув словотвірні моделі і дав настанови щодо 11 з них (Хроніка, 1934).

Усі ці настанови панували понад півстоліття, через що вилучені й затавровані граматичні форми, синтаксичні конструкції та словотвірні моделі стали призабутими чи геть забутими, а накинуті замість них – звичними. Зворотній процес повертання затаврованих форм, конструкцій і моделей до активного вжитку відбувається, на жаль, дуже важко, оскільки багато сучасних мовців сприймають їх як архаїчні або штучні. Тому накинутих форм, конструкцій і моделей українська мова не може позбутися й досі. З огляду на це актуальним залишається завдання дослідити особливості української мови, важливі для фахових текстів.

Теоретичне підґрунтя. Автор цієї статті, ґрунтуючись на 1) традиційних українських граматичних працях (до 1933 р.) П. Горецького, О. Курило, М. Наконечного, О. Синявського, В. Сімовича, С. Смеречинського та інших; 2) діаспорних граматичних працях І. Огієнка, П. Коваліва та Ю. Шевельова; 3) повоєнних радянських і пострадянських граматичних працях Л. Булаховського, М. Жовтобрюха, А. Грищенко, Б. Кулика, В. Русанівського та інших і 4) новітніх граматичних працях І. Вихованця та К. Городенської, протягом 15 років досліджував особливості української мови, важливі для писання фахових текстів. На основі застандартизованих правил викладання стандартів у (Гінзбург, 2004; Гінзбург, 2006) сформульовано десять основних правил українського ділового й наукового стилів і показано відмінність цих правил від практики, узвичаєної під впливом російської мови. Усі зазначені правила стосуються до понять, пов'язаних з процесами. Потреба теоретично обґрунтувати ці правила спричинила розроблення теорії подавання процесових понять. Для цього в (Гінзбург, 2010) окреслено коло процесових понять та мовних засобів подавання їх, а в (Гінзбург, 2012) показано, що мовознавчим підґрунтям термінознавчої теорії подавання процесових понять є концепція мішаних частин мови (*рос.* смешанные части речи), яку ще на початку ХХ ст. розвинув видатний російський лінгвіст О. Пешковський (Пешковский, 2001, с. 104). Граматичні особливості та зумовлені ними правила вживання певних мовних засобів досліджено й описано в конкретних розвідках: віддієслівні іменники на *-ня*, *-ття* з процесовим значенням – у (Гінзбург, 2011; Гінзбург, 2013), віддієслівні іменники на *-вання* – у (Гінзбург, 2007), дієприкметники на *-ний*, *-тий* – у (Гінзбург, 2005), дієслівні форми на *-но*, *-то* – у (Гінзбург, 2015), дієприслівники – у (Гінзбург, 2014), *ся*-дієслова – у (Гінзбург, 2016). У (Гінзбург, 2009) досліджено проблеми, пов'язані з граматичною недостатністю двовидових дієслів, і показано, як розв'язати їх.

У (Гінзбург, 2017) на основі концепції розрізнювання пасивних і результативних конструкцій у різноструктурних мовах проф. О. Холодовича та його учнів (Типология, 1983) показано, що на відміну від сусідніх російської та польської мов українські двочленні конструкції з дієприкметниками доконаного виду на *-ний*, *-тий* у присудковому значенні передають лише стан предмета, зумовлений попередньо закінченою дією/подією (Типология, 1983, с. 7), і тому є не пасивними, а результативними.

Отже, у зазначених працях нагромаджено осяжний і розмаїтий матеріал щодо особливостей українських дієслів і віддієслівних утворів. Тож нині цілком актуальною є потреба узагальнити цей матеріал, виклавши на єдиних (спільних) засадах основні особливості подавання всіх процесових понять засобами української мови.

Мета статті: викласти основні особливості української мови, пов'язані з подаванням процесових понять, які відрізняють її від сусідніх слов'янських мов, насамперед від російської.

Методи та матеріал дослідження: основним методом є аналізування як граматичних праць зазначених вище провідних мовознавців, так і репресивних резолюцій, щоб виокремити питомі українські граматичні форми, синтаксичні конструкції та словотвірні моделі від накиннутих унаслідок урядового втручання у внутрішню структуру української мови з 1933 і до початку 90-х рр. ХХ ст.

Результати дослідження

1. Коло процесових понять. До процесових належать поняття, виділені за двома різними критеріями: семантичним і словотвірним (Гінзбург, 2010).

За семантичним критерієм до процесових понять належать усі поняття категорії *процес*², тобто поняття, що відбивають ознаки, пов'язані зі змінністю/незмінністю в часі. Основними українськими мовними засобами для подавання цих понять є: 1) *дієвідмінювані форми дієслова* (verbum finitum); 2) *дієслівні форми* на *-но*, *-то*; 3) *дієприслівники*, якими позначають другорядні процеси, що супроводжують основні; 4) *інфінітиви*; 5) *віддієслівні іменники* на *-ння*, *-ття* з процесовим значенням, що є назвами опредметнених процесів (НОП).

За словотвірним критерієм до процесових належать такі поняття інших категорій (*предмет*, *властивість*), позначки³ яких є похідними від назв певних процесів. Це поняття, які передають 1) ознаки предметів, спричинені процесами, що їх у слов'янських мовах подають *дієприкметниками*; 2) ознаки предметів, пов'язані з процесами, що їх подають *власне віддієслівними прикметниками*; 3) ознаки процесів, що їх подають *власне віддієслівними прислівниками*; 4) назви предметів, пов'язаних з процесами, що їх подають *власне віддієслівними іменниками* (Гінзбург, 2012; Гінзбург, 2006а).

Як зазначено вище, термінознавчій концепції процесових понять у мовознавстві відповідає концепція *мішаних частин мови* О. Пешковського (Пешковский, 2001, с. 104). Мішана частина мови є результатом переходу слів однієї частини мови в іншу. Ці слова, набувши граматичних категорій нової частини мови, разом з тим частково зберігають «батьківські» категорії. З погляду досліджуваних мовних засобів мішаними частинами мови можна вважати віддієслівний іменник, віддієслівний прислівник і віддієслівний прикметник (рис. 1), що є результатом переходу дієслова відповідно в іменник, прислівник і прикметник. Вони можуть успадковувати певні дієслівні категорії. Які? Це залежить від властивостей конкретної мови і тому не збігається в українській, російській та польській мовах.

Першою характерною ознакою українських *дієслівних форм* на *-но*, *-то*⁴, *дієприслівників*, *інфінітивів*, *дієприкметників* та *віддієслівних*

² Згідно з працями провідних термінознавців Д. Лотте (Лотте, 1961, с. 29) та Т. Канделаки (Канделаки, 1977, с. 54) усі поняття науки і техніки можна поділити на кілька гранично широких за значенням семантичних груп – категорій, найхарактернішими з яких є *предмет*, *процес*, *властивість*, *кількість*, *одиниці виміру*.

³ Згідно з п. 3.4.1 міжнародного стандарту ISO 1087-1:2000, який Україна ухвалила як ідентичний ДСТУ ISO 1087-1:2007, *позначка* (англ. designation) – це подання певного поняття відповідним знаком, що його ототожнює. У термінологічній роботі розрізняють три типи позначок: умовні позначки (англ. symbol), власні назви (англ. appellation) і терміни (англ. term).

⁴ Дієслівних форм на *-но*, *-то* не подано на рис. 1, оскільки вони утворилися в XV–XVII ст. не безпосередньо від дієслова, а від дієприкметників на *-ний*, *-тий* (Гінзбург, 2015). Проте в сучасній українській мові їх розглядають у парадигмі дієслова як одну з його форм, яка тісніше, ніж дієприкметник і дієприслівник, пов'язана з дієсловом, передусім за семантикою, формально-граматичними та семантико-синтаксичними характеристиками (Вихованець, 2004, с. 289-290).

іменників на *-ння, -ття* з процесовим значенням є те, що вони зберігають суфікси та префікси основи твірного дієслова, які слугують формальними показниками належності твірного дієслова до певного виду⁵. Тому вони успадковують від твірного дієслова граматичну категорію виду (Вихованець, 2004, с. 116, 148, 284, 286-287, 322), яка за допомогою двох граматичних значень (недоконаний та доконаний вид) передає характер протікання процесу, а саме: цілісність/нецілісність, граничність/неграничність, результативність/нерезультативність, завершеність/незавершеність, тяглість/миттєвість, багаторазовість/одноразовість тощо (Гінзбург, 2012).

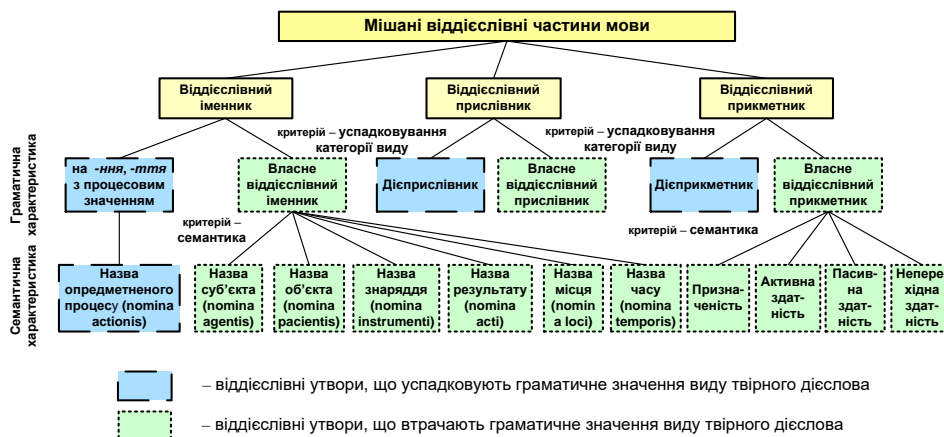

Рисунок 1 – Успадкування та втрачання граматичного значення виду мішаними віддієслівними частинами мови

Другою характерною ознакою цих віддієслівних утворів є часткове успадкування семантико-синтаксичної дієслівної категорії валентності⁶. Так **дієслівні форми** на *-но, -то, дієприслівники* та **інфінітиви** зберігають усі валентні позиції своїх твірних дієслів, окрім однієї – суб'єктної (Вихованець, 2004, с. 286, 290, 322). **Віддієслівним іменникам** на *-ння, -ття* з процесовим значенням властива успадкована від твірного дієслова категорія валентності, не притаманна власне іменникам. Вони також зберігають усі валентні позиції своїх твірних дієслів, окрім суб'єктної, із заміною керування в знахідному відмінку на керування в родовому, наприклад, *дарувати (що?) квіти* → *дарування (чого?) квітів* (Вихованець, 2004, с. 53, 218). **Дієприкметники** на відміну від власне віддієслівних прикметників зберігають валентні позиції своїх твірних дієслів,

⁵ Зауважимо, що категорія виду є класифікаційною, тобто відрізняється від словозмінних дієслівних категорій часу і способу тим, що граматичні значення подають не форми того самого слова, а різні слова. Носіями значення недоконаного виду зазвичай є суфікси, а доконаного – переважно префікси (Вихованець, 2004, с. 30, 148, 250, 256).

⁶ **Валентність** (від *лат. valentia* – сила) – здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього слів, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями. Так, властивості дієслова «запобігти» передбачають його поєднання з іменними формами називного й давального відмінка в позиціях підмета і додатка, наприклад, (хто?) *хлопець запобіг* (чому?) *пожежі*. Валентність, на відміну від керування, стосується не лише до додатка, а й до підмета й обставини. Розрізняють ліву і праву валентність. Ліва валентність пов'язана з підметом, вираженим у формі називного відмінка, або з його заміником, зокрема з підрядним реченням, права – з додатками й обставинами (Українська мова, 2004, с. 62). Кожне дієслово української мови має свій набір залежних іменників, тобто свою валентну рамку, до якої може входити від одного до семи іменникових компонентів (актантів, аргументів, партнерів), що відбивають певну семантику. Вони називають суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя чи засіб, місцеперебування істоти або предмета, шлях руху, початковий або кінцевий пункт руху (Вихованець, 2004, с. 270).

окрім суб'єктної та об'єктної, наприклад, (хто?) *батько привіз* (що?) *подарунок* (кому?) *синові* (звідки?) *з Києва* (як?) *літаком* → *подарунок, привезений* (кому?) *синові* (звідки?) *з Києва* (як?) *літаком, виявився зіпсованим*.

Хоча, як буде показано далі, зазначеним віддієслівним утворам не властиві найважливіші власне дієслівні граматичні категорії часу і способу, успадковування граматичного значення виду та певних валентних позицій твірних дієслів, на нашу думку, дає підстави розглядати ці утвори як «мішані частини мови», тісно пов'язані з дієсловом.

2. Особливості зазначених українських мовних засобів

2.1. Дієслівні форми на *-но*, *-то*

Широке вживання дієслівних форм на *-но*, *-то* в ролі головного члена безособового речення є однією із синтаксичних особливостей української мови, що відрізняє її від російської. Ці форми є одним з основних віддієслівних утворів (Вихованець, 2004, с. 290).

У (Гінзбург, 2015, табл. 1) порівняно характеристики форм на *-но* (*-но*), *-то* (*-то*) в українській, російській, польській та чеській мовах. Основними є такі три відмінності.

1) В українській мові, як і в польській, дієслівні форми на *-но*, *-то* відрізняються від спільнокореневих дієприкметників середнього роду на *-не*, *-те* не тільки вжитково, а й морфологічно. Тоді як у російській та чеській мовах нема спеціальних форм на *-но* (*-но*), *-то* (*-то*), а є пасивні дієприкметники середнього роду на *-но* (*-но*), *-то* (*-то*), що їх вживають як у двоскладних пасивних конструкціях із підметом середнього роду, так і в безособових реченнях. Це проілюстровано в табл. 1, де порівняно українські та російські конструкції.

2) Українські дієслівні форми на *-но*, *-то*, на відміну від польських, втратили значення минулості, але зберегли значення результативності (одноразової – для форм доконаного виду й багаторазової – для форм недоконаного виду). Через це їх переважно вживають із нульовою дієслівною зв'язкою. Наприклад, дієслівна зв'язка *було* не потрібна в реченні: *після довгих дебатів винесено резолюцію*.

Проте дієслівна зв'язка *було* або *буде* можлива, якщо треба підкреслити відповідно передминулість або майбутність, наприклад:

- *Пішли вони в другий льох, де було зложено саме золото* (Народна казка);
- *Якщо заплановано – то буде зроблено*.

Таблиця 1 – Розрізнення українських дієслівних форм на *-но*, *-то* і спільнокореневих дієприкметників середнього роду як відповідників російських дієприкметників

Російська мова	Українська мова
На рис. 1 <i>показано</i> (середній рід) <i>изображение</i> (підмет) ... На рис. 1 <i>показана</i> (жіночий рід) <i>схема</i> (підмет) ... (пасивна конструкція, дієприкметник)	На рис. 1 <i>показано</i> <i>зображення/схему</i> (додаток) (безособова конструкція, дієслівна форма на <i>-но</i> , <i>-то</i>)
<i>Показано</i> , что ... (безособова конструкція, дієприкметник)	<i>Показано</i> , що ... (безособова конструкція, дієслівна форма на <i>-но</i> , <i>-то</i>)
Она верила, что все, <i>показанное</i> в кино, так и было (дієприкметниковий зворот)	Вона вірила, що все, <i>показане</i> в кіно, так насправді й було (дієприкметниковий зворот)

3) Українська мова не творить дієслівних форм на **-но**, **-то** від **ся**-дієслів, як це має місце в польській мові. Тому типовими полонізмами є такі приклади (Гінзбург, 2015):

- *Надіянося на яку закривавлену одіж ... на яке-небудь оружжя ... але нічого подібного не найдено* (О. Кобилянська, «Земля»)
- *Зверненось до совітського делегата* («Гром. Вістн.», № 216)
- *Знуцанося над ним* («Впер.», 1920, № 283).

2.2. Дієприслівник

Широке вживання **дієприслівників** в українських текстах (зокрема фахових) надає цим текстам ясності, легкості вимовляння та мелодійності, а також дає змогу уникати невластивих українській мові конструкцій з дієприкметниками на **-чий**, **-ший** та приєдникових конструкцій з віддієслівними іменниками на **-ння**, **-ття** (Гінзбург, 2014, табл. 1-2). Дієприслівник завжди позначає другорядний процес, який в особовому реченні виконує підмет, а в безособовому реченні – гаданий (домислюваний) суб'єкт.

Дієприслівник – це результат морфологічного переходу дієслова у прислівник, коли дієслово втрачає своє закінчення, а його заміняють спеціальні словотвірчі суфікси **-ючи (-ючи)**, **-ачи (-ячи)** або **-ши**. Оскільки саме закінчення дієслова є носієм основних морфологічних власне дієслівних значень часу й способу, а також невласне дієслівних граматичних значень особи, числа, роду, то дієприслівник разом з дієслівним закінченням утрачає також усі зазначені категорії (Вихованець, 2004, с. 319, 323). Отже, в українській мові, так само як до речі й у сучасних російській⁷ (Русская грамматика, 1980, с. 672) і польській (Тихомирова, 1988, с. 200-201), дієприслівник не виражає часового значення відносно до моменту мовлення, а передає те чи те відношення (одночасності, часової попередності та часової наступності) позначуваного ним процесу до часу процесу, позначуваного дієвідмінюваною формою дієслова або інфінітивом, з якою (яким) дієприслівник пов'язаний граматично і семантично. Тобто та сама форма дієприслівника недоконаного виду під впливом різних часових значень головного дієслова може виражати значення минулого, теперішнього та майбутнього часу (Вихованець, 2004, с. 321), наприклад:

- *Виступаючи/Виступавши перед аудиторією, лектор хвилювався* (минулий час);
- *Виступаючи перед аудиторією, лектор хвилюється* (теперішній час);
- *Виступаючи перед аудиторією, лектор хвилюватиметься* (майбутній час).

Така сама ситуація з дієприслівниками доконаного виду. Порівняймо:

- *Виступивши перед аудиторією, лектор почав готуватися до нової лекції* (минулий час);
- *Виступивши перед аудиторією, лектор починає готуватися до нової лекції* (теперішній час);
- *Виступивши перед аудиторією, лектор почне готуватися до нової лекції* (майбутній час).

Усе це є переконливим доказом того, що дієприслівникам недоконаного та доконаного виду невласлива морфологічна категорія часу дієслова (Вихованець, 2004, с. 321).

⁷ У (Грамматика, 1970, с. 422) зазначено, що російські дієприслівники (*рос. деепричастие*) іноді поділяють на дієприслівники теперішнього та минулого часу залежно від а) основи дієслова; б) суфікса дієприслівника (**-а** – теперішнього часу, **-в**, **-вши** – минулого), наприклад: *играя* і *играв, живя* і *живши*. Проте такий поділ дієприслівників на часові форми **не відповідає реальним мовним відношенням**.

З огляду на це подані в (Український правопис, 2007, § 85) терміни *дієприслівники теперішнього часу* і *дієприслівники минулого часу* є хибними. Правильними українськими термінами, на нашу думку, є такі: **дієприслівники на -чи** та **дієприслівники на -ши**.

У (Гінзбург, 2014) на основі праць провідних мовознавців показано, що характерною особливістю української мови, яка відрізняє її від сусідніх літературних російської⁸ та польської мов, є регулярне творення двох форм дієприслівників недоконаного виду (на **-чи** та на **-ши**), наприклад: *будучи* та *бувши*, *беручи* та *бравши*, *живучи* та *живши*, *купуючи* та *купувавши*, *маючи* та *мавши*, *несучи* та *нісши*. Хоча в сучасній мовній практиці переважають конструкції з дієприслівниками недоконаного виду на **-чи**, є два випадки, де згідно з традиціями української мови краще вживати дієприслівників недоконаного виду на **-ши**, ніж на **-чи**:

- в окремих, не загальних твердженнях, де обидва процеси, основний і другорядний, відбувалися тільки до моменту мовлення, наприклад: *У 1957 році Генріх Вольфганг Стайнель, ще **бувши** студентом на факультеті електротехніки, започаткував виробництво електричних нагрівальних елементів* (Вікіпедія), бо тут ідеться про процес, який на момент мовлення закінчився, тобто Г. В. Стайнель перестав бути студентом;

- у загальних твердженнях, де обидва процеси, основний і другорядний, відбуваються одночасно, але не мають вираженого часового значення, наприклад: *Розумний не **стратить** надії, – я йому: – треба **сподіватись**, **живши*** (Марко Вовчок); *Кланяються чужим богам, **мавши** свої* (Номис, 4790).

2.3. Дієприкметник

Сучасна українська літературна мова бідніша на **дієприкметникові форми** проти російської та польської мов. Так, від того самого перехідного російського дієслова недоконаного виду можна утворити до чотирьох дієприкметникових форм. Наприклад, *играть* (п'єсу) – *играющий, играемый, игравший, игранный*; *видеть* – *видящий, видимый, видевший, виденный*. Тобто російська мова має розвинену систему дієприкметників і відповідну їхню класифікацію: за станом (рос. залогом) – **активні** і **пасивні**, та за часом – **теперішнього** і **минулого** часу. Отже, російські дієприкметники не тільки зберігають видове значення дієслова, а й за допомогою спеціальних суфіксів виражають граматичні значення часу (теперішнього і минулого)⁹ і стану (активного і пасивного) (табл. 2) (Русская грамматика, 1980, с. 665-666).

Польська мова має меншу кількість дієприкметникових форм, ніж російська, але творення та вживання їх відрізняється більшою регулярністю. Так, польські дієприкметники, як і російські, зберігають видове значення дієслова і за допомогою спеціальних суфіксів (**-ąc-** і **-n-**, **-t-**, **-on-**, **-ę-**) виражають граматичне значення стану (активний і пасивний). Проте польські дієприкметники не виражають граматичного значення часу (табл. 1) (Тихомирова, 1988, с. 154, 161, 199-200, 201-204).

⁸ У сучасній російській мові основною формою дієприслівника (рос. деепричастие) недоконаного виду є форма на **-а** (**-я**), наприклад: *(не) зная*, *(не) имея*. А варіантні форми дієприслівників недоконаного виду на **-вши**, наприклад: *(не) знавши*, *(не) имевши*, є **просторічними або розмовними і рідковживаними** (Русская грамматика, 1980, с. 672-673).

⁹ У реченні час російського дієприкметника може бути відносним: його встановлюють не лише на підставі граматичного значення часу самої дієприкметникової форми, а переважно на підставі часового значення присудка; так, в реченні *Он увидел смеющихся детей* ознаку дітей передано дієприкметником *смеющийся* теперішнього часу, але часове значення дієслова-присудка відносить цю ознаку в минулий час (Русская грамматика, 1980, с. 665).

Таблиця 2 – Успадковування дієприкметниками дієслівних граматичних значень

Значення Мова	Граматичне значення виду	Граматичне значення часу	Граматичне значення стану
Російська мова	Так	Так	Так
Польська мова	Так	Ні	Так
Українська мова	Так	Ні	Ні

Через брак дієприкметникових форм на *-чий, -мий, -шій*¹⁰ у сучасній українській мові залишилися лише дієприкметники на *-ний, -тий*¹¹, утворені від перехідних дієслів як доконаного, так і недоконаного виду, та невелика кількість дієприкметників на *-лий*, утворених від неперехідних префіксованих дієслів. Тому в українській мові нема протистави дієприкметників за станом і часом, тобто українському дієприкметникові не властиві ці граматичні категорії. З огляду на це подана в (Український правопис, 2007, § 84) класифікація українських дієприкметників за станом і часом, що виникла, вочевидь, під впливом російської мови, є хибною.

Отже, український дієприкметник «за семантичною ознакою ... ближче стоїть до прикметника, ніж до дієслова, бо виражає ознаку предмета за виконуваною ним дією або властивим йому станом. Таку ознаку кваліфікують як нерозчленовану семантику стану» (Вихованець, 2004, с. 286). Саме тому українська мова природно вживає дієприкметників у конструкціях, що передають стан як наслідок дії/події (наприклад, *Перша школа побудована з цегли, а друга – блочна*), але їй не властиві пасивні конструкції з дієприкметниками, що передають дію чи подію (табл. 3).

Таблиця 3 – Приклади неправильних пасивних конструкцій і їхніх правильних українських відповідників

Семантична ознака	Неправильно	Коментар	Правильно
дія	Школа будована (робітниками) два роки	полонізм	Школу будують (робітники) два роки
подія	Школа побудована 2017 року	росіянізм	Школу побудовано 2017 року
подія	Школа побудована робітниками 2017 року	росіянізм	Школу побудували робітники 2017 року

Особливістю предикативного функціонування дієприкметника в сучасній українській мові є відсутність спеціалізованих форм (на відміну, наприклад, від російської мови, де такими є тільки короткі дієприкметники). Тому предикативну функцію виконують ті самі дієприкметники, що й атрибутивну (Українська мова, 2004, с. 154), що наочно показує останній приклад у табл. 1.

¹⁰ У сучасній українській мові колишні дієприкметникові форми втратили граматичне значення виду і перейшли у звичайні прикметники, які передають сталу ознаку, наприклад: *лежачий, невмирущий, відомий, невгасимий* тощо (Антоненко-Давидович, 1970, с. 185).

¹¹ Характеристика дієприкметників на *-ний, -тий* як пасивних «спирається більше на історію мови, ніж на її сучасний стан. Тепер українська мова майже зовсім утратила активні дієприкметники, а тим самим утратилося протиставлення активних і пасивних дієприкметників, і останні, наближаючися до ролі дієприкметника взагалі, універсального дієприкметника, часто зовсім уже не мають пасивного значення» (Шевельов, 1951, с. 319–320).

Поступаючись російській і польській мовам у розмаїтості дієприкметникових форм, українська мова має велику кількість власне віддієслівних прикметників (рис. 1), які вказують на сталу, не зумовлену конкретною дією ознаку і тому більш віддалені від дієслова. У цих прикметників до дієслівного кореня приєднані такі основні суфікси: **-льн(ий)**, **-івн(ий)**, **-ч(ий)**, **-н(ий)**, **-овн(ий)**, **-енн(ий)**, **-анн(ий)**, **-к(ий)**, **-лив(ий)**, **-уч(ий)**. Наприклад: *вимірювальний, гальмівний, виконавчий, змінний, виліковний, здійснений, здоланий, мінливий, плавучий*. Зазначені власне віддієслівні прикметники позначені вищим, порівняно з дієприкметниками, уходженням до прикметникового класу (Вихованець, 2004, с. 127-128, 145-146), зокрема їм не властива дієслівна категорія виду і здатність керувати іменниками. Тому вони є результатом не тільки морфологічного, а й семантичного переходу дієслова в прикметник.

У науково-технічній термінології важливе місце посідають терміни, побудовані за моделлю *означення + іменник*. Характерною особливістю російської науково-технічної термінології є паралельне вживання в таких термінах як означень віддієслівних прикметників і дієприкметників, які набувають власне прикметникових значень¹² (Русская грамматика, 1980, с. 329-331, 666). Виділяють чотири основні дійові властивості (рис. 1): **призначеність виконувати дію**, спрямовану на інший об'єкт; **активна здатність**, тобто здатність виконувати дію, спрямовану на інший об'єкт; **пасивна здатність**, тобто здатність бути об'єктом дії; **неперехідна здатність**, тобто здатність виконувати неперехідну дію, до якої належать: взаємодія – *перетинатися, радитися*; дія, спрямована на себе, – *змінюватися, згинатися*; дія, ні на кого й ні на що не спрямована, – *летіти, падати*. Українська мова, на відміну від російської, дійові властивості ніколи не позначає дієприкметниками, а зазвичай використовує для цього власне віддієслівні прикметники (табл. 4).

Таблиця 4 – Приклади подавання дійових властивостей російською і українською мовою

Дійова властивість	Російська мова	Українська мова
призначеність виконувати дію	режущий инструмент обслуживающий персонал отводящее устройство	різальний інструмент обслуговчий персонал відвідний пристрій
активна здатність	ионизирующее излучение проводящий материал поражающий удар	йонізівне проміння провідний матеріал разючий удар
пасивна здатність	встраиваемый электродвигатель изменяемые части речи допускаемый износ	убудовний електродвигун змінні частини мови допускний знос
неперехідна здатність	мыслящее существо плавающий курс сходящийся ряд	мислездатна істота змінний курс збіжний ряд

¹² Російська граматики вважає, що розвиток у дієприкметників прикметникових значень не виводить їх за межі дієслівних форм і не переводить їх у клас прикметників, оскільки ці прикметникові значення зберігають співвідносність з часовими, видовими, становими значеннями відповідних дієприкметників. Перехід дієприкметників у прикметники відбувається лише тоді, коли виникають нові (якісні) лексичні значення: *цветущий вид, гнетущее впечатление, расстроенное выражение лица, угнетенное состояние* (Русская грамматика, 1980, с. 666).

2.4. Віддієслівні іменники на *-ння, -ття* з процесовим значенням

Українська мова має суттєві особливості щодо творення та вживання таких іменників.

1) На відміну від російської мови, українська мова від дієслів недокожаного і докожаного виду, що складають видову пару, регулярно творить пару **віддієслівних іменників** на *-ння, -ття* із процесовим значенням, яку також можна розглядати як видову (Пчелинцева, 2016, с. 330; Ращинская, 1968, с. 15), наприклад: *змінювати//змінити* → *змінювання//змінення*, тоді як від видової пари російських дієслів зазвичай можна утворити лише один іменник, наприклад: *изменять//изменить* → *изменение*.

Оскільки для віддієслівних іменників на *-ння, -ття* граматичне значення виду є успадкованим, то його визначають за видовим значенням твірного дієслова. Тому конкретний іменник на *-ння, -ття*, так само як будь-який дієприкметник і дієприслівник, має видове значення незалежно від того, чи є співвідносний саме йому іменник протилежного виду.

Як зазначає провідна українська граматистка Катерина Городенська, розмежування таких віддієслівних іменників за видом становить «прескриптивну норму української літературної мови». Проте «цілком усунути сплутування віддієслівних іменників докожаного і недокожаного виду досі не вдалося ні в професійному, ні в загальномовному українському вжитку, що спричинено насамперед понад півстолітньою лексикографічною традицією нерозмежування цих іменників за видовою ознакою, а також браком уміння в деяких мовців правильно визначати контексти використання іменників докожаного і недокожаного виду на *-ння, -ття*, що засвідчують уживання на зразок: *Обстеження (замість обстежування) буде тривалим; Наповнення (замість наповнювання) системи триватиме кілька годин*» (Городенська, 2017, с. 19).

2) Віддієслівних іменників на *-ння, -ття* недокожаного виду треба вживати тільки в однині: *засоби охолодження, методи досліджування, період спостереження*. Проте іменники на *-ння, -ття* докожаного виду подають у множині, якщо обсяг виконуваних операцій певним чином визначено: *кількість охолоджень, серія досліджень, дати спостережень* тощо (Гінзбург, 2011; Гінзбург, 2013).

3) У російській мові віддієслівних іменників із суфіксом *-к(а)* вживають як в процесовому, так і в предметовому значенні. Аналогічних українських віддієслівних іменників можна вживати лише на позначання наслідків події (об'єктів, суб'єктів), але їх не можна вживати в процесовому значенні на позначання дії чи події (табл. 5) (Гінзбург, 2004; Гінзбург, 2006).

Таблиця 5 – Правила вживання віддієслівних іменників на *-к(а)*

Російська мова	Українська мова		
	Дія	Подія	Наслідок події
оценка	оцінювання	оцінення	оцінка

Проте форми на *-к(а)* в процесовому значенні примусово накидали українській мові, керуючись положенням (Хроніка, 1934, с. 139), що «боротьба проти слів на *-ка, -ча* жін. роду з значенням процесу становить собою фальшування української мови і націоналістичне відкидання тих явищ її, що фактично є в ній і були».

4) Утворені від дієслів на *-увати (-ювати)* віддієслівні іменники на *-ння*, що означають процес і наслідок процесу, різняться суфіксами. У

словниках Інституту української наукової мови іменників на *-ування* вживали на позначання процесу, а на *-обвання* – зі значеннями результату процесу, збірності, предметовості (табл. 6) (Наконечний, 1928, с. 218; Український правопис, 1960, с. 32; Гінзбург, 2007).

Таблиця 6 – Семантичне розмежування іменників на *-ування* та *-обвання*

Твірне дієслово	Процесове значення	Предметове значення
відшарувати	відшарування	відшаробання
малювати	малювання	мальобання
обґрунтувати	обґрутування	обґрунтовання
риштувати	риштування	риштобання
спростувати	спростування	спростобання
угрупувати	угрупування	угрупобання
устаткувати	устаткування	устаткобання

Такий підхід настільки узвичаївся, що навіть після сумнозвісних «Резолюцій Комісії НКО» у другій половині 1933-го р. мовознавці чинили спротив спробам вилучити з української мови віддієслівні іменники на *-обвання*. Цьому питанню відділ української літературної мови Науково-дослідного інституту мовознавства присвятив три засідання. Урешті-решт ухвалили: «з іменників на *-овання* зі значенням наслідку залишаються тільки ті, які в теперішній практиці набули широкого вжитку (напр. риштовання, угруповання, спростовання)» (Хроніка, 1934, с. 140-141). Мабуть саме через це одинадцятитомовий «Словник української мови» містить лише 16 віддієслівних іменників на *-обвання* (Інверсійний, 1985, с. 606-607). Проте у передмові до академічного «Російсько-українського словника» зазначено: «Не менш продуктивними є українські віддієслівні іменники-відповідники на *-обвання* від російських іменних лексем на *-ка* зі значенням “результат, наслідок, спосіб дії”» (Російсько-український, 2003, с. II).

5) Українська мова вживає **віддієслівних іменників** на *-ння, -ття* не так часто, як польська і російська мова – аналогічних іменників. І. Огієнко зазначав, що «польська літературна мова багата на віддієслівні йменники на *-nie, -cie*, – вона в них кохається, і цей спосіб став рідним мові польській; до певної міри те саме бачимо і в мові російській, де форм на *-nie, -tie* також багато, – їх перейнято з мови церковнослов'янської, де їх дуже багато (з мови грецької). Навпаки, жива українська мова ці віддієслівні йменники на *-ння, -ття* знає не так часто, бо вони нашій мові менш природні» (Огієнко, 2010, с. 194). Такої самої думки дотримується й Б. Антоненко-Давидович, який зазначав, що нагромадження віддієслівних іменників «з одноманітними закінченнями порушує мелодійність звучання монотонним „няканням“, ускладнює фразу – аж стає важко зрозуміти її зміст» і як наслідок «українська мова в побудові речення надає переваги дієслову в неозначеній формі й різних особових формах, а також дієприслівнику над віддієслівним іменником» (Антоненко-Давидович, 1970, с. 132). Головні способи цієї заміни детально викладено в (Огієнко, 2010, с. 194-201; Антоненко-Давидович, 1970, с. 132-134; Гінзбург, 2009а).

2.5. Інфінітив

Синтаксичною особливістю української мови є вживання **інфінітива** там, де російська та польська мови дають перевагу віддієслівному іменнику.

Так, Іван Огієнко закликав не вживати «йменника на *-ння, -ття* по йменнику, – ліпше замінювати його на дієслово, бо жива українська мова не любить двох іменників поруч себе. Наприклад, по йменниках: *засіб, потреба, конечність, здатність, заборона, готовість, спосіб, процес, система, план, домагання, праця, інстинкт, звичка, умілість, намір* і багато т. ін. ліпше ставити дієслово на *-ти*, а не йменника на *-ння* (в дужках подаю, як не треба писати): *засіб* *поборювати (поборювання)* темноту, *потреба* *малювати (малювання)*, *конечність* *спати (спання)*, *здатність* *працювати (працювання)*, *заборона* *читати (читання)* книжку, *спосіб* *збирати (збирання)* матеріал, *спосіб* *творити (творення)* працю, *спосіб* *впливати (впливання)* на читача, *система* *писати (писання)*, *план* *відновити (відновлення)*, *праця* *поширити (поширення)*, *інстинкт* *боронитися (оборонення)*, *звичка* *думати (думання)*, *умілість* *працювати (працювання)*, *намір* *подавати (подавання)*, і т. ін» (Огієнко, 2010, с. 195-196).

Ця особливість істотно потерпіла 1933 року, коли в «Резолюції Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній» «націоналістичним рецептом» під номером 5 визнано «Усування конструкції з віддієсл. іменник. на *-ння, -ття* в позиції родового в., залежного від другого іменника. Тип: „спосіб збирання матеріалів”. Застосування натомість невинного сучасною мовною практикою інфінітива замість нормального іменника. Тип: „машина шити”» (Хвиля, 1933, с. 126). І в радянському мовознавстві стала панувати думка про неприродність таких конструкцій з інфінітивами, а в українських текстах поширилися конструкції з нагромадженням іменників.

Проте в сучасній академічній граматиці (Вихованець, 2004, с. 285) визначено, що інфінітив може виконувати синтаксичну функцію атрибута і що в ад’єктивній синтаксичній позиції інфінітив виступає після іменників модального плану (*звичка, бажання, уміння, прохання, наказ, обов’язок, надія* тощо). Отже, таким інфінітивним конструкціям треба давати перевагу перед іменниковими.

2.6. Дієвідмінювані форми дієслова

Українська мова має суттєві особливості щодо творення та вживання дієвідмінюваних форм, основними з яких є такі дві.

1) Українські *ся*-дієслова передають лише зворотне й безособове значення і, на відміну від російських, не передають пасивного (табл. 7) (Гінзбург, 2016). Через це, а також через те, що, як зазначено вище, двочленні конструкції з дієприкметником на *-ний, -тий* як частиною складеного іменного присудка передають значення результативного стану, а тричленні конструкції з дієприкметниками доконаного виду на *-ний, -тий* у присудковому значенні (табл. 3) не відповідають українській традиції та питомим мовним нормам, українська мова не має пасивних конструкцій узагалі й відповідно не має морфологічної дієслівної категорії стану (Гінзбург, 2017).

Таблиця 7 – Значення *ся*-дієслів

Значення	зворотне	безособове	пасивне	активне
Мова				
Російська мова	Так	Так	Так	Ні
Польська мова	Так	Так	Ні	Так
Українська мова	Так	Так	Ні	Ні

2) Українська мова постійно запозичала і зараз активно запозичає переважно з романських і германських мов дієслова (наприклад, *абсорбувати, адресувати, атакувати* тощо). Оскільки початкові мови не мають граматичної категорії виду, то запозичених дієслів починають вживати як двовидові. Граматична недостатність двовидових дієслів в українській мові виявляється істотніше, ніж у російській (Гінзбург, 2009, табл. 1), і це насамперед стосується до фахових текстів.

Ще у другій половині XIX – на початку XX ст. виник такий спосіб подолання цієї граматичної недостатності: безпрефіксних форм уживають як дієслова недоконаного виду, а від них додаванням префіксів (переважно *з-* / *с-*) природно творять форми доконаного виду.

Цей підхід посилювався у «золоте десятиліття», знайшовши своє відбиття не лише в окремих термінологічних працях, а й у проекті правил «Лінгвістичні питання УРЕ» (Лінгвістичні, 1931). У розділі «До українського словотворення» було запропоновано розрізняти «завсіди доконаного і недоконаного виду форми від чужомовних дієслів», уживаючи безпрефіксних форм як дієслова недоконаного виду, а відповідних префіксованих форм – як дієслова доконаного виду. «Теж – у похідних дієприкметниках» (Лінгвістичні, 1931, с. 34). Проте в (Хроніка, 1934, с. 141-142) зазначену рекомендацію було визнано такою, що *«по суті тенденційно викривляє факти мови»*. І відповідно як до початку 90-х рр. XX ст., так, на жаль, і зараз мовці активно не використовують природних українських словотвірних моделей, а натомість уживають «хибних форм: ліквідовувати, ліквідовуваний, мобілізувати, мобілізуючи, мобілізовувати, мобілізований... зам.: ліквідувати, ліквідований, мобілізувати, мобілізуючи, мобілізований» (Лінгвістичні, 1931, с. 35).

Висновки

1. Усі розглянуті українські засоби подавання процесових понять граматично та вжитково відрізняються від засобів сусідніх слов'янських мов, насамперед російської, і на ці відмінності треба зважати як граматам, так і авторам фахових текстів.

2. За час панування репресивних резолюцій (Хвиля, 1933; Хроніка, 1934) і виданих на їхній підставі підручників накинута граматичні форми, синтаксичні конструкції та словотвірні моделі узвичаїлися, і тому багато сучасних мовців сприймають питоми українські форми, конструкції та моделі як архаїчні або штучні.

3. Щоб повернути до активного вжитку питоми українські форми, конструкції та моделі, затавровані в (Хвиля, 1933; Хроніка, 1934) як «націоналістичні», треба перевердати і ввести в науковий обіг не лише словники, а й традиційні українські граматичні праці, видані до 1933 р.

Бібліографія

- Антоненко-Давидович, Б. (1970). Як ми говоримо. Київ: Радянський письменник.
- Вихованець, І., Городенська К. (2004). Теоретична морфологія української мови: академ. граматики укр. мови. Київ: Пульсари.
- Гінзбург, М. (2004). Десять правил українського ділового та наукового стилю. *Стандартизація, сертифікація, якість*. 2. 24-30.
- Гінзбург, М. (2005). Щодо концепції подання пасивних дієприкметників у тлумачних словниках української мови та українсько-російських термінологічних словниках. *Українська термінологія і сучасність*. VI. Київ: КНЕУ. 274-276.
- Гінзбург, М. (2006). Система правил українського ділового і наукового стилю. *Українська мова*. 2. 30-43.

- Гінзбург, М. (2006а). Дієслівна категорія виду: практичні висновки для термінознавства з положень теоретичної морфології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 559. 7–13.
- Гінзбург М., Левіна С. (2007). Відродити творення термінів на позначання наслідку процесу. *Українська мова*. 4. 96–101.
- Гінзбург, М. (2009). Проблема двовидових дієслів у фахових текстах та шляхи її розв'язання. *Українська термінологія і сучасність*. VIII. Київ: КНЕУ. 290–294.
- Гінзбург, М. (2009а) Щодо синтаксичних помилок у нормативних документах: практичні висновки з рекомендацій мовознавців. *Стандартизація, сертифікація, якість*. 2. 22–30.
- Гінзбург, М. (2010). Щодо засадничих понять, пов'язаних з подаванням процесів. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 676. 8–14.
- Гінзбург, М. (2011). Видове протиставлення віддієслівних іменників на позначення предметних процесів у слов'янських мовах. *Українська мова*. 2. 30–43.
- Гінзбург, М. (2012). Мовознавче підґрунтя теорії подавання процесових понять в українській фаховій мові. *Українська наукова термінологія*. 4. Київ: Наукова думка. 29–39.
- Гінзбург, М. (2013). Українські віддієслівні іменники на *-ння*, *-ття* на тлі сусідніх слов'янських мов. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 765. 3–13.
- Гінзбург, М. (2014). Щодо вживання дієприслівників у фахових текстах. *Стиль і текст*. 15. 41–50.
- Гінзбург, М. (2015). Українські конструкції з дієслівними формами на *-но*, *-то* на тлі сусідніх слов'янських мов. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 817. 3–21.
- Гінзбург, М. (2016). Правила вживання ся-дієслів у фахових українських текстах. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 842. 3–17.
- Гінзбург, М. (2017). Про активні, пасивні та результативні конструкції в українських фахових текстах на тлі інших мов. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 869. 3–22.
- Городенська, К. (2017). Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. 3. 17–21.
- Грамматика современного русского литературного языка (1970). Отв. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука.
- Інверсійний словник української мови. (1985). Київ: Наук. думка.
- Канделаки, Т. Л. (1977). Семантика и мотивированность терминов. Москва: Наука.
- Лінгвістичні питання УРЕ (1931). *Бюлетень УРЕ*. Харків. 1. 19–36.
- Лотте, Д. С. (1961). Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. Москва: изд-во АН СССР.
- Наконечний, М. (1928). Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. Харків: Рух. 240, 24 с.
- Огієнко, І. (2010). Рідна мова. Київ: Наша культура і наука.
- Пешковский, А. М. (2001). Русский синтаксис в научном освещении. 8-е изд., доп. Москва: Языки славянской культуры.
- Пчелинцева, Е. Э. (2016). От глагола к имени: аспектуальность в русских, украинских и польских именах действия. Санкт-Петербург: Наука.
- Рацинская, Г. Н. (1968). Отглагольные имена существительные на *-ння*, *-ення* (*-іння*), *-ття* в современном украинском языке. *Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 661*. Львовский государственный университет им. И. Франко. Львов.
- Російсько-український словник (2003). Уклад.: І. О. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін. За ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Жайворонка. Київ: Абрис.
- Русская грамматика (1980). 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. Гл. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука.

- Типология результативных конструкций (результатив, статив, пассив, перфект). (1983). Отв. ред. В. П. Недялков. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение.
- Тихомирова, Т. С. (1988). Курс польского языка. Москва: Высш. шк., 1988.
- Українська мова. Енциклопедія (2004). Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та інші. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Українська енциклопедія.
- Український правопис (2007). Київ: Наук. думка.
- Український правопис (1960). Вид. друге, випр. і доп. Київ: Вид-во АН УРСР.
- Хвиля, А. (1933). Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті. Збірка. Харків: Радянська школа.
- Хроніка НДІМ 1933–1934 р. (1934). *Мовознавство*. 2. 139–145.
- Шевельов (Шерех), Ю. (1951). Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя.
- Шевельов, Ю. (1998). Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Чернівці: Рута.

References

- Antonenko-Davydovych, B. (1970). *Yak my hovorymo*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk.
- Vykhovanets, I., Horodenska K. (2004). *Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy: akadem. hramatyka ukr. movy*. Kyiv: Pulsary.
- Ginzburg, M. (2004). *Desiat pravyl ukrainskoho dilovoho ta naukovooho styliu. Standartyzatsiia, sertyfikatsiia, yakist*. 2. 24–30.
- Ginzburg, M. (2005). *Shchodo kontseptsii podannia pasyvnykh diiepryketnykh u tlumachnykh slovnnykakh ukrainskoi movy ta ukrainsko-rosiiskykh terminolohichnykh slovnnykakh. Ukrainska terminolohiia i suchasnist*. VI. Kyiv: KNEU. 274–276.
- Ginzburg, M. (2006). *Systema pravyl ukrainskoho dilovoho i naukovooho styliu. Ukrainska mova*. 2. 30–43.
- Ginzburg, M. (2006a). *Diieslivna katehoriia vydu: praktychni vysnovky dlia terminoznavstva z polozhen teoretychnoi morfolohii. Visnyk Nats. un-tu «Lvivska politekhniky». Serii «Problemy ukrainskoi terminolohii»*. 559. 7–13.
- Ginzburg, M., Levina, S. (2007). *Vidrodyty tvorennia terminiv na poznachannia naslidku protsesu. Ukrainska mova*. 4. 96–101.
- Ginzburg, M. (2009). *Problema dvovydyvykh diiesliv u fakhovykh tekstakh ta shliakhy yii rozviazannia. Ukrainska terminolohiia i suchasnist*. VIII. Kyiv: KNEU. 290–294.
- Ginzburg, M. (2009a). *Shchodo syntaktychnykh pomylok u normatyvnykh dokumentakh: praktychni vysnovky z rekomendatsii movoznavtsiv. Standartyzatsiia, sertyfikatsiia, yakist*. 2. 22–30.
- Ginzburg, M. (2010). *Shchodo zasadnych ponyat, poviazanykh z podavanniam protsesiv. Visnyk Nats. un-tu «Lvivska politekhniky». Serii «Problemy ukrainskoi terminolohii»*. 676. 8–14.
- Ginzburg, M. (2011). *Vydove protystavleniia viddiieslivnykh imennykh na poznachennia opredmetnykh protsesiv u slovianskykh movakh. Ukrainska mova*. 2. 30–43.
- Ginzburg, M. (2012). *Movoznavche pidgruntia teorii podavannia protsesovykh ponyat v ukrainskii fakhovii movi. Ukrainska naukova terminolohiia*. 4. Kyiv: Naukova dumka. 29–39.
- Ginzburg, M. (2013). *Ukrainski viddiieslivni imennyky na -nnia, -ttia na tli susidnykh slovianskykh mov. Visnyk Nats. un-tu «Lvivska politekhniky». Serii «Problemy ukrainskoi terminolohii»*. 765. 3–13.
- Ginzburg, M. (2014). *Shchodo vzhivannia diiepryslivnykh u fakhovykh tekstakh. Styl i tekst*. 15. 41–50.
- Ginzburg, M. (2015). *Ukrainski konstruktii z diieslivnymy formamy na -no, -to na tli susidnykh slovianskykh mov. Visnyk Nats. un-tu «Lvivska politekhniky». Serii «Problemy ukrainskoi terminolohii»*. 817. 3–21.
- Ginzburg, M. (2016). *Pravyla vzhivannia sia-diiesliv u fakhovykh ukrainskykh tekstakh. Visnyk Nats. un-tu «Lvivska politekhniky». Serii «Problemy ukrainskoi terminolohii»*. 842. 3–17.

- Ginzburg, M. (2017). Pro aktyvni, pasyvni ta rezultatovi konstruktсии v ukrainskykh fakhovykh tekstakh na tli inshykh mov. *Visnyk Nats. un-tu «Lvivska politekhnika». Seriia «Problemy ukrainskoi terminolohii»*. 869. 3–22.
- Horodenska, K. (2017). Hramatychnyi standart ukrainskoi literaturnoi movy i suchasna praktyka. *Hramatychni studii*. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa. 3. 17–21.
- Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka (1970). Otv. red. N. Ju. Shvedova. Moskva: Nauka.
- Inversiinyi slovnyk ukrainskoi movy (1985). Kyiv: Nauk. dumka.
- Kandelaki, T. L. (1977). Semantika i motivirovannost' terminov. Moskva: Nauka.
- Lingvistychni pytannia URE (1931). *Biuletyn URE*. Kharkiv. 1. 19–36.
- Lotte, D. S. (1961). Osnovy postroeniia nauchno-tehnicheskoi terminologii. Voprosy teorii i metodiki. Moskva: izd-vo AN SSSR.
- Nakonechnyi, M. (1928). Ukrainska mova: prohrama-konspekt z dodatkom pro novyi pravopys ukrainskyi. Kharkiv: Rukh. 240, 24 s.
- Ohienko, I. (2010). Ridna mova. Kyiv: Nasha kultura i nauka.
- Peshkovskij, A. M. (2001). Russkij sintaksis v nauchnom osveshhenii. 8-e izd., dop. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
- Pchelinceva, E. Je. (2016). Ot glagola k imeni: aspektual'nost' v russkikh, ukrainskikh i pol'skikh imenah dejstvija. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Rashinskaja, G. N. (1968). Otlagol'nye imena sushhestvitel'nye na -nnja, -ennja (-innja), -ttja v sovremennom ukrainskom jazyke. *Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: 661*. L'vovskij gosudarstvennyj universitet im. I. Franko. L'vov.
- Rosiisko-ukrainskyi slovnyk (2003). Uklad.: I. O. Annina, H. N. Horiushyna, I. S. Hnatiuk ta in. Za red. d-ra filol. nauk, prof. V. V. Zhaivoronka. Kyiv: Abrys.
- Russkaja grammatika (1980). 1. Fonetika. Fonologija. Udarenie. Intonacija. Slovoobrazovanie. Morfologija. Gl. red. N. Ju. Shvedova. Moskva: Nauka.
- Tipologija rezul'tativnyh konstrukcij (rezul'tativ, stativ, passiv, perfekt). (1983). Otv. red. V. P. Nedjalkov. Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdelenie.
- Tihomirova, T. S. (1988). Kurs pol'skogo jazyka. Moskva: Vyssh. shk., 1988.
- Ukrainska mova. Entsyklopediia (2004). Redkol.: V. M. Rusanivskyi, O. O. Taranenko (spivholova), M. P. Ziabliuk ta inshi. 2-he vyd., vypr. i dop. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia.
- Ukrainskyi pravopys (2007). Kyiv: Nauk. dumka.
- Ukrainskyi pravopys* (1960). Vyd. druhe, vypr. i dop. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR.
- Khvyliia, A. (1933). Znyshchyty korinnia ukrainskoho natsionalizmu na movnomu fronti. Zbirka. Kharkiv: Radianska shkola.
- Khronika, NDIM 1933-1934 r. (1934). *Movoznavstvo*. 2. 139–145.
- Shevelov, (Sherekh) Yu. (1951). Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Miunkhen: Molode zhyttia.
- Shevelov, Yu. (1998). Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900-1941). Stan i status. Chernivtsi: Ruta.

Резюме

Гінзбург Михайло

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЩОДО ПОДАВАННЯ ПРОЦЕСОВИХ ПОНЯТЬ У ФАХОВИХ ТЕКСТАХ

Постановка проблеми. Актуальність запропонованої статті пов'язана з практичними потребами писати фахові тексти, уживаючи питомих українських засобів подавання процесових понять. Репресивними резолюціями 1933 року значну частину цих засобів затавровано як «націоналістичні» й до початку 90-х років ХХ століття вилучено з активного вжитку. Зворотній процес

повертання затаврованих граматичних форм, синтаксичних конструкцій і словотвірних моделей до активного вжитку відбувається дуже важко, оскільки багато мовців сприймають їх як архаїчні або штучні. З огляду на це актуальним залишається завдання дослідити особливості української мови, важливі для фахових текстів.

Мета статті – викласти основні особливості української мови, пов'язані з подаванням процесових понять, які відрізняють її від сусідніх слов'янських мов, насамперед від російської.

Методи дослідження. Основним методом є аналізування як граматичних праць провідних мовознавців, починаючи із «золотого десятиріччя», так і репресивних резолюцій, щоб виокремити питомі українські граматичні форми, синтаксичні конструкції та словотвірні моделі від накиннутих унаслідок урядового втручання у внутрішню структуру української мови з 1933 і до початку 90-х років ХХ століття.

Основні результати дослідження. Основну увагу приділено успадковуванню досліджуваними віддієслівними утворами (дієслівними формами на *-но*, *-то*, дієприслівниками, інфінітивами, дієприкметниками та віддієслівними іменниками на *-ння*, *-ття* з процесовим значенням) граматичних категорій твірних дієслів. Показано, що вони повністю втрачають усі дієслівні категорії, окрім морфологічної категорії виду й семантико-синтаксичної категорії валентності. Останню категорію ці утвори успадковують частково, зберігаючи не всі валентні позиції своїх твірних дієслів. Хоча зазначеним віддієслівним утворам не властиві найважливіші власне дієслівні граматичні категорії часу й способу, успадковування граматичного значення виду та певних валентних позицій твірних дієслів дає підстави розглядати ці утвори як «мішані частини мови», тісно пов'язані з дієсловом.

Висновки та перспективи. Порівнявши питомі українські засоби подавання процесових понять із засобами сусідніх слов'янських мов, насамперед російської, можна зробити висновок, що всі вони відрізняються граматично і вжитково, і на ці відмінності треба зважати як граматистам, так і авторам фахових текстів. Щоб повернути до активного вжитку питомі українські форми, конструкції і моделі, затавровані в репресивних резолюціях як «націоналістичні», треба перевидати і ввести в науковий обіг не лише словники, а й традиційні українські граматичні праці, видані до 1933 р.

Ключові слова: вид, валентність, дієвідмінювані форми дієслова, дієслівні форми на *-но*, *-то*, дієприслівник, інфінітив, віддієслівні іменники на *-ння*, *-ття*, процесове значення, дієприкметник.

Abstract

Ginzburg Mykhailo

PECULIARITIES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN TERMS OF EXPRESSING PROCESS CONCEPTS IN SPECIAL TEXTS

Problem statement. The topicality of the proposed article is related to the practical needs to write special texts, using the specific Ukrainian language means of expressing process concepts. By the repressive resolutions of 1933, a significant part of these means was stigmatized as “nationalistic” and, till the beginning of the 1990s they were withdrawn from active usage. The reverse process of returning stigmatized grammatical forms, syntactic structures and word-formation models to active usage is rather complicated, since many speakers perceive them as archaic or

artificial ones. Therefore, it is a topical task to study a vast majority the peculiarities of the Ukrainian language, which are important for special texts.

Purpose of the article. The purpose of the proposed research is to outline the main peculiarities of the Ukrainian language, related to expressing process concepts that distinguish the Ukrainian language from neighbouring Slavic languages, primarily from the Russian one.

Research methods. The main method is to analyse the grammatical works of leading linguists, beginning with the "Golden Decade", as well as the repressive resolutions, in order to distinguish specific Ukrainian grammatical forms, syntactic constructions and word-formation models from the imposed ones as a result of government interference into the internal structure of the Ukrainian language from 1933 to the early 1990s.

Main results of the study. The main attention is paid to inheriting grammatical categories by the studied deverbal formations (verbal forms in *-no*, *-to*, 'diiepryslivnyk', infinitive, verbal noun in *-nnia*, *-ttia* with process meaning, 'diieprykmetyk') from derivative verbs. It is shown that they completely lose all verbal categories, except for the morphological category of the 'vyd' and the semantic-syntactic category of valency. These formations inherit the latter category partially, preserving not all the valency positions of their derivative verbs. Although these deverbal formation lack the most important proper verbal grammatical categories of tense and mood, the inheritance of the grammatical meaning of the 'vyd' and certain valency positions from derivative verbs give grounds to consider these formations as "mixed parts of speech" closely related to the verb.

Conclusions and perspectives. Having compared the specific Ukrainian means of expressing process concepts with those of neighbouring Slavic languages, especially Russian, one can conclude that they all differ grammatically and in usage, and these differences should be taken into account both by the grammarians and the authors of special texts. In order to return to active usage the specific Ukrainian forms, structures and models, which were stigmatized in the repressive resolutions as "nationalistic" ones, it is necessary to republish as well as to put into the scientific circulation not only dictionaries but also traditional Ukrainian grammatical works published before 1933.

Keywords. 'Vyd' (aspect), valency, personal forms of the verb, verbal forms in *-no*, *-to*, 'diiepryslivnyk' (adverbial participle), infinitive, verbal noun in *-nnia*, *-ttia*, process meaning, 'diieprykmetyk' (participle).

Відомості про автора

Гінзбург Михайло Давидович, доктор технічних наук, професор, академік УНГА, начальник відділу Інституту транспорту газу АТ "Укртрансгаз", м. Харків, Україна, e-mail: mychajlo.ginzburg@gmail.com

Ginzburg Mykhailo, Doctor of Technical Sciences, Professor, Academician of UNGA, JSC "Ukrtransgaz", Branch "R&D Institute of Gas Transportation", head of department, Ukraine, Kharkiv, e-mail: mychajlo.ginzburg@gmail.com

ORCID 0000-0001-6882-2447

Надійшла до редакції 08 січня 2019 року
Прийнято до друку 15 квітня 2019 року